

Kültəpə qədim yaşayış yeri Mesopotamiyanın erkən əkinçilik mədəniyyətləri kontekstində

Nərmin Zeynalova

Bakı Dövlət Universiteti
nermin_455@mail.ru

Açar sözlər: abidə, təbəqə, əkinçilik, maldarlıq, əmək alətləri, toxa, oraq, mədəniyyət, təpə, dulus məmulatı.

Azərbaycan minillikləri əhatə edən zəngin tarixi abidələrə malik ölkələrdəndir. Arxeoloji axtarışlarla onun istər şimal, istərsə də tarixi cənub bölgələrində daş dövründən son orta əsrlərədək uzun bir dövrə aid saysız hesabsız nadir abidələrin üzə çıxarılması buna əyani sübutdur. Onların içərisində mədəni-tarixi inkişafın uzun bir dövrdəki qırılmaz ardıcılığını nəzərə çatdıran çoxtəbəqəli abidələr elmi nöqteyi cəhətdən misilsizdir. Hal-hazırda, Azərbaycanda belə abidələrdən biri Naxçıvan ərazisindəki Kültəpə adlı qədim yaşayış yeridir.

Kültəpə abidəsi Naxçıvan şəhərindən 8 km şimal-şərqdə, eyni adlı kəndin ərazisində, Naxçıvançayın sol sahilində yerləşmişdir. Bu çay Arazın geniş su şəbəkəsinə daxil olan dağ çaylarından biridir. Əsasən yaz və payız aylarında sulu olur və təsərrüfat əhəmiyyəti daşıyır. Ətrafdakı çaylar kimi onun hər iki sahili münbit torpaqlara malik olduğundan qədim dövrlərdən əkin sahələri kimi istifadə olunmuşdur.

Arxeoloji araşdırmalarla müəyyən edilmişdir ki, münbit torpaqları və əlverişli iqlim şəraiti olan bu yerlər qədim dövrlərdən ibtidai insanlar tərəfindən mənimsənilmiş, onların daimi yaşayış yerinə çevrilmişdir. Fasiləsiz yaşayış və təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində belə qədim yaşayış yerləri dövrümüzə müxtəlif ölçülü küllü təpələr şəklində çatmışdır. Onlardan biri də arxeoloji aləmə yaxşı tanınan Kültəpə olmuşdur. Maraqlıdır ki, qədim türk-oğuz dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycan ərazisində Kültəpə adlı abidələr geniş yayılmışdır. Naxçıvanın özündə qədim yaşayış yerinin qalığı olan ikinci Kültəpə abidəsi Uzunoba kəndi ərazisində qeydə alınmışdır. Eyni adlı təpə Füzuli bölgəsində mövcuddur. Onların hər ikisində tunc dövrünün maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Yeri gəlmişkən onu da diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, Urmiya hövzəsində belə abidələr Yanıqtəpə adı ilə məlumdur.

Urmiya gölü hövzəsində qeydə alınan belə təpələrdə ilkin əkinçilik və Kür-Araz mədəniyyətinə məxsus təbəqələr və müvafiq tapıntılar üzə çıxarılmışdır. Onların əsas hissəsi Ön Asiya abidələri üçün özəl sayılan çiy kər-

pic memarlığının qalıqlarından, məişət və təsərrüfat avadanlığı, o cümlədən, boyalı gil qab nümunələrindən ibarətdir.

Naxçıvan ərazisindəki I Kültərə abidəsi qazıntılardan əvvəl əsaslı şəkildə dağılmış tərədən ibarət olmuşdur. Məhsuldar küllü torpağı uzun illər kənd əhalisi tərəfindən istifadə olunduğundan dövrümüzə onun yalnız kiçik bir hissəsi çatmışdır. Ümumi nəticədə tərənin indiki ərazisi 1,5 ha-dan, maksimum hündürlüyü isə 13 m-dən artıq olmamışdır. Şübhəsiz, tərənin əvvəlki ərazisi daha böyük olmuş və geniş ərazini tutmuşdur.

Torpağında qalın kül qatları və müxtəlif qədim tikinti qalıqları olan bu tərə ötən əsrdən diqqət mərkəzində olmuşdur. 1904-cü ildə tərədə qazıntı aparmağa təşəbbüs də göstərilmişdir.

Bununla belə tərədə əsaslı tədqiqatlar və qazıntı işləri uzun fasilədən sonra 1951-ci ildə başlanmış, 1964-cü ilə kimi davam etmişdir. Ekspedisiya Azərbaycan EA Tarix İnstitutu tərəfindən təşkil olunmuşdu. Ekspedisiyaya rəhbərlik təcrübəli arxeoloq Osman Həbibulla oğlu Həbibullayevə tapşırılmışdı. O.H.Həbibullayev Kültərə qazıntılarından əvvəl qayaüstü təsvirlərlə zəngin Qobustanda axtarışlar aparmış, bir müddət Mingəçevirdə başlanan geniş arxeoloji axtarışların fəal iştirakçısı olmuşdu.

Kültərədə başlanan geniş qazıntılara 1953-cü ildən SSRİ EA və Azərbaycan EA-nın birgə arxeoloji ekspedisiyasına rəhbərlik edən, dünya şöhrətli rus-sovet arxeoloqu A.A.İessen başçılıq etmişdir. Ekspedisiyanın əsas vəzifəsi Azərbaycan və Cənubi Qafqaz ərazisindəki ilkin əkinçiliklə bağlı abidələri və mədəniyyətləri öyrənməkdən, onların Ön Asiya ilə əlaqələrini müəyyənləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Bununla əlaqədar Kültərə abidəsi ilə yanaşı Mil-Qarabağda, Muğanda və Gəncəçay-Qazax hövzəsində geniş axtarışlar aparılmışdır. Adları çəkilən ərazilərdə aparılan axtarışlar zamanı Mesopotamiyanın Hələf, Ubeyd və Uruk əkinçilik mədəniyyətlərinə aid gil qab və bəzək nümunələri tapılmışdır. Kültərədən tapılan ən qədim metal əşyaların da bilavasitə Ön Asiya mənşəli olması üzə çıxarılmışdır.

Kültərə abidəsində isə 15 ilə yaxın bir müddətdə aparılmış sistemli geniş arxeoloji qazıntıların ən böyük uğulu nəticəsi abidədə qədim əkinçilik mədəniyyətinin uzun bir dövrünə aid 22 metrə yaxın qalınlığında mədəni təbəqənin aşkara çıxarılması olmuşdur. Maraqlıdır ki, həmin mədəni təbəqənin ən qədim layları Kür-Araz erkən mədəniyyətinə qədərki dövrü, sonrakı layları isə tunc dövrünün erkən, orta və son inkişaf mərhələlərini və dəmir dövrünü əks etdirmişdir. Bununla Azərbaycanda ilk dəfə bütün Cənubi Qafqaz üçün yeni olan və mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən qədim əkinçilik mədəniyyətinin dəqiq stratiqrafik ardıcılığı üzə çıxarılmışdı.

Diqqətə layiq ikinci böyük nəticə ondan ibarət olmuşdur ki, abidənin 9 m qalınlığında olan ən qədim təbəqəsində 18 tikinti qatı, o cümlədən, Ön Asiya, Mesopotamiyada geniş yayılmış çiy kərpic və möhrədən inşa olunan

dairəvi və dördkünc planlı memarlığın qalıqları, 85 dəfn abidəsi və çoxlu sayda nadir maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Əldə edilən nadir tapıntılar içərisində qədim Mesopotamiyanın Hələf mədəniyyətinə məxsus boyalı qab nümunələrinin, eləcə də 7 ədəd metal-mis əşyanın olması elmi cəhətdən daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi (1, s.255).

Kültəpədən tapılmış Mesopotamiyaya aid gil məmulatı 2 ədəd bütöv qabdan və nisbətən çoxlu sayda eyni xassəli qablara aid qırıqlardan ibarət olmuşdur. Onların hamısında Hələf mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər nəzərə çarpmışdır. Bütöv qabların hər ikisi yuvarlaq gövdəli, yastı oturacaqlı, yanları genişlənən boğaza və hündəsi naxışa malik olmuşdur. Narın qatışıqlı gildən əldə hazırlanmış, səthləri səliqəli şəkildə hamarlanmışdır. Naxışlar qabların səthinə eyni rənglə çəkilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi hər iki qab böyük səylə hazırlanmış və keyfiyyətli bişirilmişdir. Bu xüsusiyyət əldə edilən qırıqlarda da izlənilmişdir. Çoxtəbəqəli Birinci Kültəpə abidəsindən əldə edilən keramika nümunələrinin tədqiqi boyalı qabların xronologiyasını müəyyən etməyə imkan verdi (2, s.117).

Bu əsasdan görkəmli tədqiqatçı alim A.A.İessen Kültəpə abidəsinin ən qədim təbəqəsini bütün Qafqaz üçün böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən müstəqil əkinçilik mədəniyyətinin təzahürü kimi qiymətləndirmiş, bu mədəniyyəti Ön Asiyanın əkinçilik mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olduğunu göstərmişdir. Onu da yada salmalıyıq ki, tədqiqatçı tərəfindən Mil-Qarabağ düzündə aşkar olunan abidələrdə, eləcə də Muğanda və Azərbaycanın digər bölgələrində üzə çıxarılan oxşar əkinçilik komplekslərində də Ön Asiyanın, xüsusən, Şimali Mesopotamiyanın ən qədim əkinçilik mədəniyyətləri üçün əlamətdar xüsusiyyətlər qabarıq şəkildə gözə çarpmışdır. Qarabağda Leylatəpə adlı abidədə isə Mesopotamiyanın Ubeyd və Uruk mədəniyyətlərinə aid arxeoloji dəlillərin aşkar olunması xüsusilə maraqlı olmuşdur. Məlumdur ki, Kültəpə abidəsinin tədqiqində müstəsna xidmətləri olan O.H.Həbibullayev hələ ilk araşdırmalar zamanı onun ən qədim təbəqəsini neolit-yeni daş dövrünə aid etmişdi. Əslində, uzaqgörən alim bununla müasirlərini xeyli qabaqlamış, bəşər tarixinin bu mühüm mərhələsini Azərbaycan ərazisindən yan keçmədiyini diqqətə çatdırmışdır.

Son illərdə aparılan tədqiqatlar O.H.Həbibullayevin ehtimallarının düzgün olduğunu təsdiq etdi. 2013-2016-cı illərdə AMEA Naxçıvan Bölməsinin arxeoloji ekspedisiyası Fransa Milli Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin arxeoloqları ilə birlikdə I Kültəpə yaşayış yeri və ətrafında 400 kv. m. sahədə tədqiqat işləri aparmış (4, s. 4), aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, (3; 4; 5;) I Kültəpə yaşayış yeri Cənubi Qafqazın ən qədim Neolit abidəsidir. Bu yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntı işləri Son Neolit dövrünün ardıcıl mərhələlərini dövrələşdirməyə imkan vermişdir (4, s.119).

Neolit-Yeni daş dövrü - 2 milyon ilə yaxın yaşı olan daş dövrünün son, eyni zamanda, ən yüksək inkişaf mərhələsi olmuşdur. Bu dövr Avrasiya məkanında mövcud qədim cəmiyyətlərin iqtisadi, ictimai və mədəni həyatında böyük kəşflər, yeniliklər və dəyişikliklərlə səciyyələnmişdir. Məhz bu dövrdə ibtidai insanlar yığıcılıq məşğuliyyətindən mütərəqqi istehsal təsərrüfatına - əkinçilik və maldarlıq iqtisadiyyatına keçməklə həmişəlik təbiətin asılılığından çıxmışdılar. Təsədüfi deyil ki, mütərəqqi ingilis alimi, marksist tədqiqatçı Qordon Çayld neolit dövrü üçün əlamətdar hadisəni inqilabi dəyişiklik kimi qiymətləndirmiş, tarix elminə “neolit inqilabı” anlayışını bəxş etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, «Элм», 1982. 315 с.
2. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, «Элм», 1991, 256 с.
3. Бахшалиев В.Б. Новые данные о поселении Кюльтепе I в Нахчыване. Российская Археология, 2016, № 3, с. 152–155
4. Вахşəliyev Vəli, Catherine Marro, Quliyeva Zejnəb, Remi Berthon, Savaş Sarialtun. Kültəpədə arxeoloji araşdırmalar (2013-2016). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 164 s.
5. Marro C., Bakhshaliyev V., R. Berthon and J. Thomalsky. New light on the Late Prehistory of the South Caucasus: Data from the recent excavation campaigns at Kültepe I in Nakhchivan, Azerbaijan (2012-2018), CNRS ÉDITIONS 2019, Paléorient, vol. 45.1, p. 81-113

Summary

The ancient settlement of Kultepe in the context of the oldest agricultural cultures of Mesopotamia

Nermin Zeynalova

In 2011, the archaeology of the world celebrated the 60th anniversary of the stationary study of one of the Old World's unique monuments - the multi-layered settlement of Kultepe on the territory of Nakhchivan. The study of this monument is connected with the name of the famous Azerbaijani archaeologist Osman Abibullayev, who began large-scale excavation work on the monument in 1951. Excavations continued for more than 15 years, and as a result it was established that Kultepe is a unique household and burial complex, with powerful cultural deposits up to 22 meters thick. For the first time in the Caucasus, traces of the most ancient sedentary agricultural culture dating back to the turn of the VI-V millennia BC were revealed in the lower strata of Kultepe.

What is particularly noteworthy is the fact that the study of Kultepe laid a solid foundation for a thorough study of ancient agricultural cultures located in the South Caucasus and adjacent territories of Northern Mesopotamia.

Key words: monument, layer, agriculture, cattle breeding, labor tool, hoe, sickle, culture, hill, clay pot.

Резюме

Древнее поселение Кюльтепе в контексте древнейших земледельческих культур Месопотамии

Нермин Зейналова

В 2011 году археология мира отметила 60-летие стационарного изучения одного из уникальных памятников Старого Света - многослойное поселение Кюльтепе территории Нахчывана. Исследование указанного памятника связано с именем известного азербайджанского археолога Османа Абибуллаева, которым в 1951 году были начаты широкомасштабные раскопочные работы. Раскопки продолжались более 15 лет, в результате которых было установлено, что Кюльтепе - уникальный, хозяйственный бытовой и погребальный комплекс, с мощными культурными отложениями до 22-х метров толщины. В нижних напластованиях Кюльтепе впервые на территории Кавказа были выявлены следы древнейшей оседло-земледельческой культуры, восходящей к рубежам VI-V тысячелетий до н.э.

Заслуживало внимание то обстоятельство, что с исследованием Кюльтепе был заложен прочный фундамент для обстоятельного изучения древнейших земледельческих культур, локализуемой на значительной части Южного Кавказа и смежных территорий Северной Месопотамии.

Ключевые слова: памятник, слой, земледелие, скотоводства, орудие труда, мотыг, серп, культура, холм, гончарное изделие.